

חיים ברנדווין

מגן בעדן ועד עיר ומלואה

מחקרים במקרא ובספרות עברית

אספה וערכה

מרים ברנדווין

כרמל • ירושלים

Chaim Brandwein

From Genesis to Agnon

Researches in the Bible and in Modern Hebrew Literature

Compiled and edited

by

Miriam Brandwein

מסת"ב 7-961-407-965-978

© מרים ברנדוין

הוצאת כרמל, ת"ד 43092, ירושלים

תשס"ט / 2009

Printed in Israel

הדמויות ב"עידו ועינם"*

בין "עידו ועינם" ל"עד עולם"

השוואה בין הסיפור "עד עולם" לסיפור "עידו ועינם", מעלה דברים דומים ביניהם וכמובן דברים שונים. נצביע על כמה מהם.

א. שמות דומים של גיבורי הסיפורים: עדיאל עמזה ב"עד עולם" וגבריאל גמזו ב"עידו ועינם".

ב. מוטיבים דומים: ב"עד עולם" היסטוריה וראליה; ב"עידו ועינם" ספרות וראליה.

ג. בשניהם פיענוח שפה שנשתכחה — לשון גומלידתא ולשון עידו.

ד. בשני הסיפורים דוחה אהבת המחקר את אהבת הבשר; ב"עד עולם" במיזם; ב"עידו ועינם" במפורש. מבחינה זו ניתן לשייך את שניהם לסיפורי אהבה של עגנון! שמאמר הזוהר יכול לשמש מוטו להם: "תא חזי ערסא שלימתא לא אשתכח מן יומא דאתברי עלמא" (מיום בריאת העולם טרם נמצאה מיטה שלמה).²

* הרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א. הודפס ב"דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות", ירושלים, תשמ"ב.

1 לדוגמה: סיפור פשוט, תמול שלשום, שירה, שבועת אמונים, פנים אחרות.

2 זוהר, בראשית, פרשת ויחי.

ה. אביזרים פיוטיים דומים; אליטרציה, אסוננציה, שמות אירוניים (בעברית ובגרמנית): גיחול הגחכן, גרף גיפיון, גולדנטל (עמק זהב) וכו' — ב"עד עולם"; גוטפריד גנינקליין (אווזנת ברוכת אל) וכו' — ב"עידו ועינם".³

ו. בשני הסיפורים מילים ופרזות מעורפלות פשר, בעלות מצלול אבוקטיבי-אירוני, או מעורר תחושת שגב, או שניהם.

לדיוננו חשובה בעיקר ההשוואה בין שתי האידאות המרכזיות שבשני הסיפורים.

ב"עד עולם" אפשר להבחין בשלושה קולות המספרים סיפור חורבנה של גומלידתא. כל קול והפן הייחודי שלו.

1. גומלידתא כפי שהיא עולה ממחקרו של עדיאל עמזה עולם ארכאולוגי מת, שמות אלים, צורות פולחן, שווקים ורחובות, ארמונות ומקדשים, גשר וגיאות, אך לא שאגת פחד אחת, לא רחש רחמים, לא דמע ולא תפילה. עדיאל עמזה מכיר יפה את העיר ו"מטייל" בה כלשנו עשרים שנה. "אילו הייתי מלך הייתי יכול להחזיר את העיר ולבנותה כמות שהיתה".⁴

2. תולדות גומלידתא בפיה של עדינה עדן "דברי הימים לעיר אחת שעברה ובטלה מן העולם". חורבן והרג, גניחות, "טוב מותי מחיי" וקול קשקשנים בידי מנודי עולם. "חיות רעות

3 ראה מאמרי, "על משמע ומבנה ביצירת עגנון", לעיל, עמ' 241.

4 "עד עולם" מתוך האש והעצים, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' שכג.

שמשוטטות גדודים גדודים",⁵ וגדודים משוטטים כחיות רעות ודמעות, דמעות, דמעות.⁶

3. סיפור סופר העיר

בפתח הסיפור משפט מקדים רב משמעי: "לחייכם ולחיי כל ישראל אספר מה שספרו האותיות המתות". והסיפור גרוטסקי מצמרר ומבכה; על דג-גלדג ההונית הקטנה שנפלה בשבי. בשבייה גילתה לגרף הזקן הנוטף מוגלה "גנוי אהבה וגבורות אהבה שלא ידע עם שום עלם ועלמה".⁷ והיא הצליחה בדרך זו להערים ולעזור לאויב להיכנס לתוך העיר. המספר מדגיש כי סיפור זה הוא סיפור ולא פרק מתוך תולדות גומלידתא. "כל זה נמצא כתוב בעמוד האחרון שבספר שהוסיף סופר העיר בסוף הספר".⁸ צחוק מצמרר עולה מן הסיפור. עדיאל עמזה מצא את הפתרון לבעייתו ההיסטורית שנתלבט בה עשרים שנה. כן. ברור וחד-משמעי. האויב נכנס דרך גיא העגורים ולא דרך גשר הגבורה. עדיאל עמזה יכול להשלים את ספרו ולחזור לחקר ההיסטוריה, אלא "משום מה" נשאר בבית המצורעים "עד עולם". כל זה למה? — משום שסופר העיר בודה מלבו סיפור המגחך את כל חקר ההיסטוריה. מלחמות מדוע? ומדוע ערים טובעות בדם יושביהן? חיות רעות ומצורעים מדוע? במה נתעשר אם נדע את נקודת התורפה המדויקת שדרכה נכנס האויב? והרי התשובה: "גיחול הגחכך גחן על גחוונו וגעגע בעפר וגעה מתוך געגועים שהיו לו על עלדג...". ובהמשך לזה: "העלו את העיר באש וגדעו בחרי אפס עולל ויונק, נער וזקן, אנשים ונשים, לא נשתייר אדם חי, כולם נגזרו מארץ החיים".⁹ הרי היסטוריה והרי היסטוריוזופיה; משגל נפקנית עם נואף זקן שותת

5, שם, עמ' שכו.

6, שם, עמ' שכב.

7, שם עמ' של.

8, שם, עמ' שלב.

9, שם, שם.

מוגלה. הוא הסיבה והוא הפשר. קריאה תוך עמידה על שני האקלימים המוזיקליים מעלה את הצחוק המצמרר "גיחול הגחכן גחן וגעגע בעפר" מול "לא נשתייר אדם חי". בסיכום מתמצת: אם ההיסטוריה היא אבסורדית ההיסטוריוזופיה היא איוולת.¹⁰ מכאן המילים המעלות את זכר ה"קדיש" בפתחת הסיפור ומכאן משפטי הסיום: "וכשהגיע עדיאל עמזה לסיפור זה זלגו עיניו דמעות. כמה גדולים מעשי סופרים, שאפילו חרב חדה מונחת על צווארם אינם מניחים את עבודתם ונוטלים מדמם וכותבים בכתב נפשם מה שראו עיניהם."¹¹

במקביל האידאה המרכזית ב"עידו ועינם".

יש בעולם מקרים "שאינ להם פתרון" ומעשים "שאינ להם מנחם". ספרותיותו של עולם זה אינה אלא "התחכמות בדיבורים בעולם"¹², "שבאמת אין חשבון ודעת והבנה במעשה שכזה."¹³ לשם כך מעצב המספר דמות קריקטורית של עצמו, גבריאל גמזו, המסווה בסיפורי מעשיות את שכולו ואת כישלונו. שומעים אנו מפי גמזו ומפי המספר במסכה של גמזו:

"בפעם הראשונה מגיע גמזו לכפרה של גמולה סומא מן החול שנכנס לעיניו."¹⁴ הוא עושה בביתה שנה אחת עד שהתחיל "כוחו חוזר".¹⁵ וכוחו חוזר כל כך עד שהוא זוכה לראות את גמולה "עומדת בראש הסלע... והלבנה מאירה אותה...".¹⁶ למעלה מזה הוא רואה את צרור העלים היבשים שבידי גאואל, אותם ואת "צורות האותיות המשונות", צבעים וגווני צבעים, "בראייה ראשונה נדמה לי שבלל

10 ראה הערה 3.

11 עד עולם, עמ' שלב, שלג.

12 עידו ועינם, מתוך עד הנה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תש"ך, עמ' שצה.

13 שם, שם.

14 שם, עמ' שג.

15 שם, עמ' שעו.

16 שם, עמ' שנו.

הסופר זהב תכלת וארגמן עם כל ראשי צבעי הקשת... נהפכו עצמם לצבעי האצות... כאותם שהיה הד"ר רכניץ שולה מימה של יפו".¹⁷ שכח גמזו מה שאמר "ספרים שלא עברו עליהם ארבע מאות שנה איני מסתכל בהם".¹⁸ ואחר כל אותן ראיות הפלא אנו שומעים שגמזו "הלך ונסע לווינא לרפא את עינו, עשה שם שנה אחת ויצא בעין אחת".¹⁹ הנראה גזמנים אם נחשוד בגמזו, על מי שהמספר מעיד "על כל מאורע ומאורע הוא מספר מעין המאורע, כאילו מה שאירעו באחרונה לא בא אלא כדי לתלות בו ראשונות".²⁰ שממקום שנטל את הצבעים נטל את המחלה, נטל משושנה ונתן לגמולה.²¹

גמזו זה, שמבקרים ראו בו קדוש עליון, מעורר במספר משום מה דימויים של עכברים ויתושים. "אפשר שיש כאן יתוש ואפשר שאין כאן יתוש, מכל מקום מחמת שמחתי על אורח יקר שכמותך שנודמן לי איני מרגיש ביישותו של יתוש".²² "שמעתי פתאום קול ניקור ונתעוררתי... חששתי שמא פגע עכבר בשטיח או בבגדים או בספרים... מהיכן ידע גבריאלי גמזו שאני בבית הגרייפנבכים...".²³ כך מגיע גמזו באמצע הלילה לבית זר וחשוך וממשימש במצילה של הדלת.²⁴

ולעניין הסגולות שבהן מתרץ גמזו את כל האירועים שבינו לבין גמולה — הכול בשל הסגולות שנמכרו בטעות. אך העוקב אחר מה שגמזו אמר עליהן מעלה שהן אינן ולא כלום. הן כך אומר גאואל, לפי גמזו, כשהוא הראה לו את הסגולות: "שכל זמן שגמולה שליווה ומעוטפת ומחותלת בשלמותה, אין בהם מועיל. עכשיו שהגיעה לה

17 שם, עמ' שנו.

18 שם, עמ' שסה.

19 שם, עמ' שעו.

20 שם, עמ' שנט-שס.

21 בקטע מן הגניזה של עגנון, שפרסמתי ב"הארץ", 20.4.1979, מביע גמזו בדרך אגב את דעתו על יצירתו של מאפו ומנדלי.

22 עידו ועינים, עמ' שסט.

23 שם, עמ' שנג.

24 שם, שם.

עת דודים להתחבר עם בעלה ויונקת מכח הבעל מקבלת היא שפע והוויה אחרת".²⁵ כך בדרך כלל; אלא שיש גם יוצא מן הכלל. "כל אותם הימים", שגמולה הצטערה על מות אביה, "לא פגעה בה הלבנה. נראה הדבר שמחמת צער מיתת אביה לא היתה ללבנה שליטה עליה. אף הסגולות הגנו עליה, אף על פי שלא נעשה בה שינוי ועמדה כפנה שעצורה באילנה, ומתקה צבור בתוכה".²⁶

גדולה רגישות הסגולות. אלא שבמקצת קשה הדבר. אם ללבנה אין שליטה על גמולה, איך יודעים שגם הסגולות הגנו עליה? וממה הגנו עליה? מלבנה שאין לה שליטה? ועוד, כל זמן שהסגולות בידי גמזו, גמולה אינה שרה ואינה מדברת, ומשהן נמכרות בטעות לגינת גמולה מתחילה לחיות מחדש. אמנם סגולות פלא! וסגולות אלה יש בהן כפולים ואוספים אותן כבולים. גרדה אינה רואה בהן כלום וכן המספר בעצמו.²⁷

עד כאן משהו מטקסט הסיפור, כפי שהוא נדפס.

ומכאן — ציטטות מתוך קטעים מגניזת עגנון:

גמזו לא רק מכופף את רצון הסגולות לרצונו אלא אפילו את כללי הלשון של המדקדקים. "ואמר לי ר' גבריאל גמזו, אל תתמה שפעמים אני מזכיר על האותיות לשון זכר והרי המדקדקים אומרים שאות לשון נקבה היא. אלא אם אני במדרגה גבוהה ורואה כח גבורתם של האותיות לשון זכר על פי, וכשאני במדרגה ירודה לשון נקבה על פי כשם שבעלי הדקדוק גוזרים".²⁸

בסיפור "האורח" מעמיד המספר דמות אהובה עליו באמת ויקרה לו מאוד, והוא טיפוס ניגודי לגבריאל גמזו, הלוא הוא עזרא טריר (האורח) שעשה במקומות שעשה גמזו, אלא שהוא מספר דברים שראו עיניו, כמו שאנו קוראים בקטע אחר:

25 שם, עמ' שנח.

26 שם, עמ' שעח.

27 שם, עמ' שמח-שמט.

28 כתב-יד — פתחי דברים ב/2.

“אותן הארצות שעשה בהן (עזרא טריר) רובן מכוסות מעמנו, ומה שמגיע משם הטפל מרובה על העיקר. ואף הטפל הכל בהיפוך גמור הוא ממה שמתרחש שם”²⁹.
לא כן גמזו.

כנאמר בקטע שפרסמתי ב”הארץ” אומר המספר על גמזו:
“פעמים הרבה דומה עלי שהוא מחליף את העיקר בטפל ואת הטפל בעיקר. וכן אמרתי לו: אילמלא המאמרים המוסגרים שאתה מערב בדברך היו סיפוריך מרוויחים הרבה. ומה השיב לי, אלמלא אותם המאמרים המוסגרים שאתה קובל עליהם הייתי אוגד את פי וכובש את דברי”.

ואומר עזרא טריר, אהובו של המספר, על גמזו ועל שכמותו:
“אשריהם וטוב להם לאותם שמוצאים קורת-רוח מפסוק או מדברי קבלה. מתוך כך מתעברת צורתו של אותו הדבר. ואם שאלה היא הרי היא בטלה בדברי תורה. מכל מקום אני איני מהם. אבל אומר לך, מה לי לדרוש סמוכין בזמן שיכולני לסמוך את הדברים לעיני”³⁰.
אחד האמצעים של המספר לערפל בכוונה מכוונת את פשר הכתוב הוא החילוף המהיר של המסכות הרבות שהמספר לובש, פושט ומחליף, מן השאלה וההערה המגחכות את הסבריו ההומולטיים של גמזו עד ההיתממות וההידמות לגמזו עצמו. לעתים אפילו לוקח המספר את מסכתו למעמקי חלום.

החלום

“חזרתי לבית גרייפנבך ועליתי על מיטתי. נפלה עלי שינה ונתנמנמתי עד שננערתי לקול גלגלי רכבת. הגיעה הרכבת לגרמיש ועמדה. נפתחה דלת הקרון ונראו הרים גבוהים ומעיינות מים, ונשמע קול משורר ידל ידל זה פה מה. נמשכתי אחר הקול וביקשתי לילך אחריו.

29 פתחי דברים, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשל”ז, עמ’ 106.

30 שם, עמ’ 110.

נסגרה הדלת בעדי. באה הלבנה וכיסתה אותי. שחקתי לה בעין אחת ושחקה היא לי במלוא פניה.³¹

גרמיש, עיר בגרמניה, מפורסמת בכנסייה Parten Kerchen, כ-40 ק"מ ממיינכן. בעיר זו עשה עגנון בשנות מלחמת העולם הראשונה, "ושם נמצא עגנון הרבה כחברת צעירים וצעירות".³² בהווה של הסיפור, שבו כל גיבוריו נוסעים ממקום למקום; הגרייפנבכים נוסעים לחוץ לארץ וחוזרים משם, עמרמי חוזר משנות נדודים וכן גינת וגמולה וגמזו, והלבנה נוסעת בשמים ומכריזה בשיר אהבה במלוא עולם ידל ידל וה פה מה. נכנס המספר אף הוא לרכבת שהיה נוסע בה בימים שעשה בגרמניה, אך לא כמו הימים ההם, הימים שבאו אחריהם. ימים שלאחר שואה ועולם ש"סגר עצמו".³³ מגרמיש מובילה הרכבת לדכאו שבקרבת מקום. מה פלא, שבשעה שהחולם רוצה ללכת אחר קול הלבנה נסגרת דלת הרכבת והלבנה מכסה אותו.

ולבסוף: שתי זוטות חייכניות.

איך עלה בידי טוכנר³⁴ לצרף ראשי התיבות של ידל וה פה מה ולמצוא שהן "ירד דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו"?

הרי הפתרון: "עד שהוא מביט כנגדו בא קורץ ותקע לו כפו ולחש לו חרוז שייסד הפייטן על בחור יפה-עיניים שמטייל עם בחורה נאה בגן, שלא יהא מן המתמיהים ויאכל פרי מגדיו. מתוך קריצת עיניו של קורץ ניכרת היתה כוונתו שהבחור הוא הירשל ופרי הגן היא מינה, ושלא יהא מן המתמיהים".³⁵ דמה לעצמך נערת שכינה העומדת ליד קורץ ושרה ידל ידל וה פה מה.

31 עידו ועינים, עמ' שסו-שסז.

32 ג' שלום, דברים בגו, עם עובד, תל אביב תשל"ו.

33 עידו ועינים, עמ' שסז.

34 פשר עגנון, מסדה, רמת גן 1968 (תשכ"ח), עמ' 106-112.

35 סיפור פשוט, מתוך על כפות המנעול, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב 1960,

עמ' קז.

והרי קטע קטן מתוך שיחה של עגנון, הלוכש מסכת גבריאל גמזו:
בסיפור "האבטובוס האחרון"³⁶ כותב עגנון שהוא גר בשכונת הצפון.
והרי תלפיות בדרום היא! לפשר הדברים שאלו יעקב לוינגר:

שאלתי על כך את עגנון. הוא השיב לי: כתבתי "שכונת הצפון"
משום ששם "צפון לבי". אמרתי לו: אינני מקבל פירוש זה. אמר
לי: כתבתי "שכונת הצפון" מפני ש"הרוצה שיעשיר יצפין" (לפי
בבא בתרא כה ע"ב). השיבותי לו ברוגז: הנח לי עם הדרשנות
שלך! — על כך ענה לי: "כלום סבור אתה שאני צריך לגלות לכולם
את האדרסה שלי?"³⁷

וכן לשונו של גמזו: "כלום רוצה אתה שאזייף את הגיאוגרפיה?"³⁸

36 ב"סמוך ונראה", מתוך ספר המעשים הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תש"ך, עמ' 110.

37 פרקי עגנון, ידיעות אחרונות, ערב פסח תשל"ג.

38 קטע מגניזת עגנון שפרסמתי בעיתון הארץ.